

Jacek Wiewiorowski

Uniwersytet Gdański

ORCID: 0000-0002-3416-8026

jacek.wiewiorowski@prawo.ug.edu.pl

Rytualny pocałunek narzeczonych jako przyrzeczenie zawarcia małżeństwa (C. Th. 3.5.6 = C. 5.3.16 – a. 335)*

W źródłach rzymskich termin *osculum* w dużej części odnosił się do gestów powitania lub pożegnania i tylko czasami oznaczał pocałunek osób pozostających w związku romantycznym¹. W przypadku zaręczyn znano też rytuał pocałunku, będącego oficjalnym, publicznym aktem potwierdzającym narzeczeństwo². Według koncepcji prezentowanych w literaturze

* Tekst powstał na marginesie tekstu pt. *C. Th. 3.5.6 = C. 5.3.16 (a. 335): wymiana pocałunków czy cena dziewictwa? Krótkie uwagi o konstytucji Konstancy Wielkiej*, eksponując wątki wzmiankowane tam marginalnie (przyjętego do druku w: *Kultury dziewictwa*, A. Gajewska i M. Michalski (red.), Instytutu Historii UAM, Poznań [materiały konferencji „Kultury dziewictwa”, Poznań 4–5 czerwca 2018]). Wykaz skrótów: C. – *Codex Iustinianus*; C. Th. – *Codex Theodosianus*; Gothofredus – *Codex Theodosianus, cum perpetuis commentariis Jacobi Gothofredi...*, vol. 1, M.G. Weidmann, Lipsiae 1736; Gruben – Ch. U. Gruben, *De donationibus ante nuptias, et an osculo virginitas delibetur? Ob die Jungferschafft durch einen Kuß velohren gehe?*, [b.d.], Francofurti et Lipsiae 1741. Czasopisma cytowano według *L'Année Philologique*; dostęp do stron internetowych: 30.03.2020; konsultacja tłumaczeń z języka łacińskiego: dr hab. Anna Kotłowska, prof. UAM (Instytut Historii UAM w Poznaniu).

¹ Popularne jest rozróżnienie rodzajów pocałunków w tradycji rzymskiej, według którego *osculum* odnosić się miało do rodzaju oficjalnego pocałunku, *basium* miało być określeniem „buziaka”, podczas gdy *s(u)avium* oznaczać miało ‘pocałunek intymny’. Kwestia ta jest jednak płynna w źródłach. Zob. P. Moreau, *Osculum, Basium, Savium*, „Revue de Philologie” 1978, nr 52, s. 87–97; P. Flury, *Osculum und osculari, Beobachtungen zum Vokabular des Kusses im Lateinischen*, [w:] S. Krämer, M. Bernhard (red.), *Scire litteras. Forschungen zum mittelalterlichen Geistesleben*, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München 1988, s. 149–157; R. Hawley, ‘Give me a thousand kisses’: the kiss, identity, and power in Greek and Roman antiquity, „Leeds International Classical Studies” 2007, nr 6, s. 1–15.

² O znaczenie pocałunku dla oceny relacji między mężczyzną a kobietą w tradycji rzymskiej, wczesnochrześcijańskiej, w późniejszych prawach i zwyczajach oraz według opinii autorów wczesnonowożytnych zob. Gruben s. 35–57. Por też syntetycznie Gothofredus, s. 308. Zob. też z późniejszej literatury szczegółowej m.in.: E. Chenon, *Recherches historiques sur quelques rites nuptiaux*, Sirey, Paris 1912 (*Extrait de la Nouvelle Revue historique de droit français et étranger*),

przedmiotu, wykształcił się on pod wpływem tradycji chrześcijańskich lub raczej odwrotnie – upowszechniał się wśród chrześcijan pod wpływem prawa rzymskiego.

W tekście analizuję konstytucję Konstantyna Wielkiego z 335 r. (C. Th. 3.5.6 = C. 5.3.16), która wymienia, jako jedyne prawnicze źródło poznania prawa rzymskiego uroczysty pocałunek (*osculum interveniens*), w kontekście jego znaczenia dla przyszłego małżeństwa³. Wykorzystuję obok tradycyjnych metod badacza prawa rzymskiego opinie jursprudenckiej wczesnonowożytnej na jej temat. Jako *pars pro toto* potraktowałem uwagi Jakuba Gothofreda (1587–1652), przedstawione w jego komentarzu do *Codex Theodosianus* oraz obszerną analizę tej konstytucji autorstwa Christiana Ulricha Grupena (1692–1767), którego pracę można uznać za podsumowanie dorobku prawoznawstwa wczesnonowożytnego w na temat C. Th. 3.5.6 = C. 5.3.16⁴. Poglądy Gothofreda i Grupena były wprawdzie wyrazem światopoglądu tej epoki, ale obaj mieli doskonałe wyczucie i orientację w źródłach antycznych. Pomocniczo sięgałem też do ustaleń psychologii ewolucyjnej i antropologii na temat znaczenia pocałunku w relacjach romantycznych⁵.

zwłaszcza s. 15–17; H. Leclercq, *Mariage*, [w:] F. Cabrol, H. Leclercq (red.), *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, vol. 10.2, Letouzey et Ané, Paris 1932, zwłaszcza coll. 1893–1895; M. B. Pharr, *The Kiss in Roman Law*, „CJ” 1947, nr 42.7, s. 393–397; N. Tamassia, ‘*Osculum interveniens*’: *contributo all storia dei riti nuziali*, [w:] idem, *Scritti di storia giuridica*, vol. 3, Cedam, Padova 1969, s. 263–284; P. Ferretti, *Le donazioni tra fidanzati nel diritto romano*, Cedam, Milano 2000, s. 113–120; P. Faretto, *Le donazioni tra fidanzati nella politica matrimoniale di Costantino*, „Diritto e storia” 2(2003); <http://www.dirittoestoria.it/memorie2/Testi%20delle%20Comunicazioni/Ferretti-Donazioni.htm>; C. Fayer, *La familia romana. Aspetti giuridici ed antiquari. Matrimonio. Dote. Parte seconda*, „L’Erma” di Bretschneider, Roma 2005, s. 109–113. Na temat znaczenia gestu pocałunku we wczesnym chrześcijaństwie zob. przykładowo N. J. Perella, *The Kiss Sacred and Profane. An Interpretative History of Kiss Symbolism and Related Religio-Erotic Themes*, University of California Press, Los Angeles 1969, s. 12–50; M. P. Penn, *Kissing Christians: Ritual and Community in the Late Ancient Church*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2005, passim, z dalszą literaturą. Por. też w skrócie o analizowanej konstytucji H. Insadowski, *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1935, s. 36, 49; M. Jońca, *Pocałunek w prawie rzymskim*, „Edukacja Prawnicza” 2010, nr 118.10 <http://www.edukacjaprawnicza.pl/pocalunek-w-prawie-rzymskim/>.

³ Tylko w tym kontekście cytuję termin *osculum* przykładowo H.G. Heumann, E. Seckel, *Heumann Handlexikon zu den Quellen des römischen Recht*, G. Fischer, Jena 1891⁷, s. 372 [s.v.].

⁴ Na temat obu postaci zob. np. B. Schmidlin, A. Dufour (red.), *Jacques Godefroy (1587–1652) et l’humanisme juridique à Geneve. Actes du colloque Jacques Godefroy*, Helbing et Lichtenhahn, Bâle et Francfort-sur-le-Main 1991, passim; A. Dufour, Godefroy, Jacques, [w:] *Historisches Lexikon der Schweiz* <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D16282.php> (o jego wartościowym komentarzu i jego edycjach zob. J. M. Coma Fort, *Codex Theodosianus: historia de un texto*, Dykinson, Madrid 2014, s. 43–448) oraz H. Mundhenke, *Gruppen, Christian Ulrich*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, vol. 7, Duncker & Humblot, Berlin 1966, s. 234–235 [Online-Version] <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118698621.html#ndbcontent>.

⁵ Psychologia ewolucyjna, wyjaśniająca ludzkie zachowania przez pryzmat ewolucji biologicznej i kulturowej, rozwija ustalenia socjologii (według niektórych badaczy jest częścią tejże), syntetycznej dziedziny badań naukowych, która przyjmuje, że niektóre zachowania społeczne

Fragment z analizowanej konstytucji cesarskiej zachowany został w księdze trzeciej *Codex Theodosianus* z 438 r. w tytule 5: *De sponsalibus et ante nuptias donationibus* („O zaręczynach i darowiznach przedmażeńskich”)⁶. Wydano ją 15 lipca 335 r. w Konstantynopolu i doręczono adresatowi w *Hispalis* (Sewilla) 18 kwietnia 336 r.⁷ Prawem powszechnie obowiązującym fragment ten stał się zaś z pewnością od momentu wejścia w życie *Codex Theodosianus*.

C. Th. 3.5.6 (a. 335–336): (*IDEM [CONSTANTINUS] A. AD TIBERIANUM VICARIUM HISPANIARUM*). *Si a(b sponso) rebus sp(on)sae donatis interveniente osculo ante nuptias hunc vel illam mori contigerit, dimidiam partem rerum donatarum ad superstitem pertinere praecipimus, dimidiam ad defuncti vel defunctae heredes, cuiuslibet gradus sint et quocumque iure successerint, ut donatio stare pro parte media et solvi pro parte media videatur: osculo vero non interveniente, sive sponsus sive sponsa obierit, totam infirmari donationem et donatori sponso sive heredibus eius restitui. Quod si sponsa, interveniente vel non interveniente osculo, sponsaliorum titulo, quod raro accidit, fuerit aliquid sponso largita, et ante nuptias hunc vel illam mori contigerit, omni donatione infirmata, ad donatricem sponsam sive eius successores donatarum rerum dominium transferatur. DAT. ID. IUL. CONSTANT(I-NO)P(OLI). ACCEPTA XIII. KAL. MAI. HISPALI, NEPOTIANO ET FACUNDO CONSS.*

„Konstantyn August do Tiberianusa, wikariusza Hiszpanii. Jeżeli narzeczony złożył dary przedślubne narzeczonej i wymieniony został [przez nich] uroczysty pocałunek a którekolwiek z nich zmarło, nakazujemy, aby połowę darowanych rzeczy zachował pozostały przy życiu, połowa zaś przypadła sukcesorom zmarłego lub zmarłej, jakiegokolwiek są stopnia lub na podstawie jakiegokolwiek prawa dziedzicza, i tak darowizna w połowie jest postrzegana jako utrzymana, a w połowie jako unieważniona. Jeśli zaś uroczysty pocałunek nie został w rzeczywistości wymie-

istot żywych, w tym *Homo sapiens*, można rozpatrywać w kontekście działania sił doboru naturalnego. Zob. np. D. M. Buss, *Psychologia ewolucyjna. Jak wytłumaczyć społeczne zachowania człowieka?*, [tłum.] M. Orski, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2001, passim; idem (red.), *The Handbook of Evolutionary Psychology*, John Wiley & Sons, Hoboken 2005, passim (oraz wydanie drugie w dwóch tomach z 2015); R. I. M. Dunbar, L. Barret, *Oxford Handbook of Evolutionary Psychology*, Oxford University Press, Oxford 2007, passim. Prace dotyczące znaczenia pocałunku cytuję niżej.

⁶ Zob. o *Codex Theodosianus* obszerna literatura cytowana w: J. Wiewiorowski, *Regulacja przeciwko naruszeniu praw dziewczyny przez jej opiekuna – obrona wolności wyboru męża czy odrębny typ zbrodni?*, „U schyłku starożytności – Studia źródłoznawcze” 2016, nr 15, s. 16, p. 1 oraz s. 31, p. 51. Por. również dane na temat zbioru zestawione w: *Bibliotheca legum. A Database on Carolingian Secular Law Texts* <http://www.leges.uni-koeln.de/en/lex/codex-theodosianus/> oraz D. Liebs, *Codex Theodosianus*, [w:] *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, A. Cordes [et al.] (red.), Erich Schmidt Verlag, Berlin 2008², Bd. 1, s. 868–870 <https://freidok.uni-freiburg.de/data/12134>.

⁷ Sporną kwestią jej datowania zajmował się już Gothofredus, s. 307. Por. O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 N.Chr. Vorarbeit zu einer Prosopographie der Christlichen Kaiserzeit*, Minerva, Frankfurt am Main 1964, zwłaszcza s. 183. Redatowanie konstytucji na rok 332, proponowane przez Th. D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1982, s. 145, wydaje się bezzasadne. Por. z nowszą literaturą: J. Wiewiorowski, *Los primeros administradores de la diócesis de España*, [w:] S. Rucinski, C. Balbuza, Ch. Królczyk (red.), *Studia Lesco Mrozewicz ab amicis et discipulis dedicata*, Instytut Historii UAM, Poznań 2011, s. 431–432.

niony, a narzeczony lub narzeczona zmarli, całą darowiznę unieważnia się i zwraca donatorowi lub jego spadkobiercom. Jeśli zaś narzeczona, po wymianie uroczystego pocałunku lub bez tego aktu, dokona darowizny z tytułu narzeczeństwa na rzecz narzeczonego, co zdarza się rzadko, i przed małżeństwem narzeczony lub narzeczona umrze, cała darowizna jest nieważna, i własność darowanych rzeczy ma być zwrócona darującej narzeczonej lub jej dziedzicom. Wystawiono w Konstantynopolu, w Idy lipca. Otrzymano w Hispalis, czternastych kalend Maja, za konsulatu Nepotianusa i Facundusa⁸.

Prawdopodobnie w Galii u schyłku V w. sporządzono do niej prywatne *interpretatio*, która była uwzględniana w manuskryptach zawierających kodeks Teodozjusza II⁹.

Interpretatio ad C. Th. 3.5.6. Si quando sponsalibus celebratis, interveniente osculo, sponsus aliquid sponsae donaverit, et ante nuptias sponsus forsitan moriatur, tunc puella, quae superest, mediam donatarum solenniter rerum portionem poterit vindicare, et dimidiam mortui heredes acquirunt, quocumque per gradum successionis ordine venientes. Si vero osculum non intervenerit, sponso mortuo nihil sibi puella de rebus donatis vel traditis poterit vindicare. Si vero a puella sponso aliquid donatum est, et mortua fuerit, quamvis aut intercesserit aut non intercesserit osculum, totum parentes puellae sive propinqui, quod puella donaverat, revocabunt.

„Jeśli zawarto uroczyście zaręczyny, z wymianą uroczystego pocałunku, narzeczony zaś narzeczonej coś darował, i przed małżeństwem może umarł, wtedy dziewczyna, pozostała przy życiu, może, zgodnie ze zwyczajem, windykować połowę darowanych rzeczy, i pół nabywają dziedzice zmarłego, jakiegokolwiek są stopnia dziedziczenia. Ale jeśli nie wymieniono uroczystego pocałunku, dziewczyna nie może windykować nic sobie z rzeczy darowanych lub wręczonych. Ale jeśli dziewczyna darowała coś narzeczonemu, i zmarła, chociażby wymieniono lub nie wymieniono uroczysty pocałunek, rodzice lub krewni dziewczyny mogą odzyskać wszystko, co ona darowała”.

Interpretatio wraz konstytucją powtórzona została przez Brewiarz Alaryka z 506 r., jeden z tzw. *leges Romanae barbarorum*¹⁰. W nieco tylko

⁸ Czytelnikowi polskiemu dostępne są też fragmentaryczne tłumaczenia J. Iluka, [w:] W. Pałubicki, J. Iluk, *Małżeństwo i rodzina w dawnym judaizmie i starożytnym chrześcijaństwie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1995, s. 313 (błędnie oznaczone jako C. Th. III 2.6) oraz M. Jończy, op. cit.

⁹ O *interpretationes* zob. prace cytowane w: J. Wiewiorowski, *Regulacja...*, s. 17, p. 4 oraz z późniejszych prac: L. di Cintio, *Fonti normative nella Lex Romana Visigothorum. Leges et iura*, „SDHP” 2016, nr 83, s. 291–326; S. Pietrini, *Il diritto delle Interpretationes alle costituzioni I, 2, e 7 del titolo de legitimis hereditibus del libro V del Teodosiano*, [w:] S. Tarozzi, P. Biavaschi (red.), *Ravenna Capitale. Codice Teodosiano e tradizioni giuridiche in Occidente. La terra, strumento di arricchimento e sopravvivenza*, G. Bassanelli Sommariva, Maggioli editore, Santarcangelo di Romagna 2016, s. 97–111, <https://www.ravenna-capitale.it/home/associazione-ravenna-capitale/12-pubblicazioni/48-codice-teodosiano-terra.html>; L. di Cintio, *Nuove ricerche sulla „Interpretatio Visigothorum” al „Codex Theodosianus”. Libri I-II*, LED, Milano 2018, passim.

¹⁰ *Breviarium Alaricianum* 3.5.5; ed.: *Breviarium Alarici (Lex Romana Visigothorum)*, G. Hänel (ed.), B.G. Teubneri, Leipzig 1849. Zachowane rękopisy *Breviarium Alarici* z 506 r. są jednym z głównych źródeł naszej wiedzy o wersjach konstytucji zachowanych w Kodeksie Teodoz-

zmodyfikowanej formie wyciąg konstytucji z 335 r. znalazł się też w justyniańskim *Codex repetitae praelectionis* z 534 r. z mocą prawa powszechnie obowiązującego. Zamieszczony został on w obszernym tytule *De donationibus ante nuptias vel propter nuptias et sponsaliciis* („O darowiznach przedmażeńskich lub w związku z małżeństwem i darach weselnych”: C. 5.3.16), opierającym się w dużej mierze na tytule C. Th. 3.5: *De sponsalibus et ante nuptias donationibus*¹¹.

Nie są znane motywy, którymi kierował się Konstantyn Wielki wydając C. Th. 3.5.6. Miejszem jej *datio* był Konstantynopol, a po upływie kilku miesięcy dotarła ona do adresata w *Hispalis* (Sevilla), położonej na terenie prowincji *Baetica*, wchodzącej w skład *dioecesis Hispaniarum*, grupującej prowincje rzymskie na terenie Półwyspu Iberyjskiego i zachodniej części Afryki Północnej¹². Fakt ten stał się m.in. podstawą do wysunięcia hipotezy, że *Hispalis* była miastem stołecznym diecezji Hiszpanii, za którą powszechnie uznaje się jednak współcześnie *Augusta Emerita* (Mérida)¹³.

Adresat konstytucji, Tiberianus, tj. C. Annus Tiberianus, był pierwszym zarządcą diecezji Hiszpanii nazywanym wprost jej wikariuszem¹⁴. Być może,

jańskim oraz ich *interpretationes*. Zob. prace zebrane w: J. Wiewiorowski, *Regulacja...*, s. 18, p. 5 oraz J.-D. Rodríguez Martín, *A Handbook for Alaric's codification*, „RIDA” 1999, nr 46, s. 451–463. Por. też D. Liebs, *La diffusione del Teodosiano in Italia, Africa, Gallia e Spagna*, [w:] G. Bassaneli Sommariva, S. Tarozzi, P. Biavaschi (red.), *Ravenna Capitale. Codice Teodosiano e tradizioni giuridiche in Occidente. La terra, strumento di arricchimento e sopravvivenza*, Maggioli editore, Santarcangelo di Romagna 2016, s. 1–25, <https://www.ravenna-capitale.it/home/associazione-ravenna-capitale/12-pubblicazioni/48-codice-teodosiano-terra.html>.

¹¹ Zmieniono jedynie wyrażenie *sponsaliorum titulo* („z tytułu zaręczyn”) na *donationis titulo* („tytułem darowizny”) w C. 5.3.16. Grupen, s. 26–27 zasadnie uznaje tę zmianę za niefortunną. Na temat miejsca fragmentu w Kodeksie Justyniana zob. A. M. Giomaro, *Il Codex repetitae praelectionis. Contributi allo studio dello schema delle raccolte normative da Teodosio a Giustiniano*, Pontificia Università Lateranense, Roma 2001, zwłaszcza s. 146–158. Na temat *Codex Iustinianus* zob. prace cyt. w: J. Wiewiorowski, *Regulacja...*, s. 19, p. 10 oraz s. 32, p. 55.

¹² O Hiszpanii w późnym antyku zob. prace cytowane w: J. Wiewiorowski, *Imperial Authority as Exemplified by Enactments Related to the Judiciary in the Late Roman Diocese of Hispania*, [w:] K. Ilski, K. Marchlewicz (red.), *Authority in the Past and Present*, Instytut Historii UAM, Poznań 2013, s. 55, p. 15 (w kontekście życia miejskiego zwłaszcza M. Kulikowski, *Late Roman Spain and Its Cities*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2004, *passim*).

¹³ Hipotezy tej bronił m.in. Gothofredus, s. 308–309. Kwestię tę porusza również Grupen, s. 32–33. Por jednak przekonywująca argumentacja za utrzymaniem stołecznego charakteru *Augusta Emerita* (Mérida), przedstawiona przez J. Arce, ¿*Hispalis*” o *Emerita*? *A propósito de la capital de la “Diocesis Hispaniarum” en el siglo IV d.C.*, „Habis” 2006, nr 33, s. 501–506, z dalszą literaturą. Patrz też o stołecznym charakterze *Emerita Augusta* na podstawie badań archeologicznych: P. Mateos Cruz, *De capital de la diócesis Hispaniarum a sede temporal de la monarquía sueva. La transformación del urbanismo en Augusta Emerita durante los ss. IV y V*, [w:] I. Sánchez Ramos, P. Mateos Cruz (red.), *Territorio, topografía y arquitectura de poder durante la Antigüedad Tardía*, Instituto de Arqueología de Mérida, Mérida 2018, s. 127–153.

¹⁴ *C. Annus Tiberianus* był *comes Africae* (a. 325–326), *comes Hispaniarum* (a. 332), *vicarius Hispaniarum* (a. 335–336) i później *praefectus praetorio Galiarum* (a. 336–337). Już Gothofredus, s. 308 uznawał Tiberianusa za pierwszego wikariusza Hiszpanii (podobnie Grupen, s. 3–5). Zob. współczesna literatura o charakterze biograficznym cytowana w: J. Wiewiorowski, *Imperial*

tak jak w przypadku większości z zachowanych ustaw cesarskich, C. Th. 3.5.6 była następstwem tzw. *suggestio*, płynącego ze strony urzędnika będącego następnie jej adresatem; stąd pierwotnie byłaby ona reskryptem, czyli odpowiedzią na pytanie Tiberianusa dotyczące zagadnienia, które rozpatrywał on w ramach swojej jurysdykcji¹⁵.

W świetle powyższego wnioskować zatem można, że konstytucja była świadectwem sporu prawnego wokół darowizny przedślubnej, który miał miejsce na terenie Hiszpanii. Jak już wcześniej wskazał autor niniejszej publikacji w innej pracy, spór przed Tiberianusem toczyć się mógł teoretycznie zarówno w pierwszej instancji, jak i w ramach apelacji; więcej przemawia jednak za tym, iż kwestia ta była przedmiotem apelacji, być może rozpatrzonej w trakcie pobytu wikariusza w Hispalis, siedzibie *conventus Hispalensis*¹⁶. Praktyka sprawowania urzędu przez wikariuszy diecezjalnych polegała bowiem na sprawowaniu funkcji administracyjnych i sądowniczych w trakcie objazdów diecezji i stąd być może jako miejsce *acceptio* podana jest w konstytucji *Hispalis*¹⁷.

Streszczając treść C. Th. 3.5.6, widać, że regulowała ona los rzeczy, którymi obdarowali się narzeczeni (*rebus donatis ante nuptias*) w przypadku śmierci jednego z przyszłych nupturientów¹⁸. W analizowanej konstytucji

Authority..., s. 59, p. 32. Sporne jest natomiast jego utożsamienie z poetą łacińskim znanym również z przydomka *Tiberianus*. Zob. z nowszych prac W. M. Barton, [w:] *The Pervigilium Veneris: A New Critical Text, Translation and Commentary*, W. M. Barton (red.), Bloomsbury Academic, London – New York 2018, s. 1–62.

¹⁵ Wprost o reksrypcie pisał Grupen, m.in. s. 3. Większość zachowanych konstytucji Konstantyna Wielkiego: wśród ustaw mu przypisywanych to reskrypty, także adresowane do osób prywatnych. Por. S. Corcoran, *Emperor and Citizen in the Era of Constantine*, [w:] E. Hartley, J. Hawkes, M. Henig (red.), *Constantine the Great. York's Roman Emperor*, York Museums and Gallery Trust, York 2006, s. 46. Na temat reskryptów i innych form konstytucji cesarskich okresu późnoantycznego por. J. Wiewiorowski, *The Judiciary of Diocesan Vicars in the Later Roman Empire*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2015, s. 30–35, z dalszą literaturą.

¹⁶ J. Wiewiorowski, *The Judiciary...*, s. 125 i 128. Termin *conventus* w okresie późnoantycznym oznaczał rodzaj zgromadzenia miejscowej elity z okręgu sądowego, w trakcie którego cesarscy urzędnicy rozpoznawali sprawy sądowe. *Conventus Hispalensis* był jednym z czterech *conventi* w prowincji Betyka (czternaście *conventi* istniało w całej diecezji). Zob. np. E. Kornemann, *Conventus*, [w:] A. Pauly, G. Wissowa, (red.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Bd. 4, Metzler, Stuttgart 1900, coll. 1173–1200; M. D. Dopico Caímzos, *Los conventos iuridici. Origen, cronologia y naturaleza histórica*, „Gerión” 1986, nr 4, s. 265–283. Na temat dziejów tego okręgu zob. J. B. Meléndez, J. M. Campos Carrasco, *El mundo tardoantiguo al occidente del conventus Hispalensis. La transformación y ruptura del modelo clásico*, [w:] D. Vaquerizo, J. A. Garriguet Mata, A. L. Muñoz (red.), *Ciudad y territorio: transformaciones materiales e ideológicas entre la época clásica y el Altomedioevo*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba, Córdoba 2014, s. 283–292.

¹⁷ Zob. J. Wiewiorowski, *The Judiciary...*, s. 95, z dalszą literaturą. Wikariusz mógł też zajmować się budownictwem publicznym; zob. na przykładzie Bałkanów: J. Wiewiorowski, „*Vicarius Thraciarum come costruttore*,” *Studia Prawnoustrojowe*” 2010, nr 12, s. 259–264.

¹⁸ Sporne jest, czy można w tym przypadku mówić o tzw. *arrha sponsalica* (zadatku wręczanego „na poczet przyszłego małżeństwa”). Kwestia ta nurtowała już autorów wczesnonowożytnych. Zob. Grupen, s. 6–11. Zagadnienie to pomijam w niniejszym szkicu, pozostając przy odwołaniu do

mowa jest o przyjęciu tych rzeczy na własność, którą rozumiano tak, jak w prawie okresu klasycznego, tj. jako najszersze z praw rzeczowych, wyrażnie odrębne od posiadania¹⁹. Jak już miałem okazję zaznaczyć, jeszcze klarowniej sprawa ta przedstawiona została w *Interpretatio ad C. Th. 3.5.6.*, gdzie pojawia się sformułowanie o możliwości ‘vindicare’, a więc skorzystania ze skargi windykacyjnej, a zatem środka ochrony petytoryjnej²⁰. W kwestii charakteru prawnego władztwa nie można mówić w kontekście tej regulacji o rozróżnieniu na własność kwirytarną lub bonitarną; podział ten nie funkcjonował w praktyce, jakkolwiek formalnie zniósł go dopiero Justynian I (C. 7.25.1 – a. 530-531)²¹.

W analizowanej konstytucji przewidywano odrębny los darowanych rzeczy, że jeśli przyszli nupturienti wymienili lub nie wymienili uroczystego pocałunku (*interveniens osculum*). W stosunku do rzeczy darowanych przez narzeczonego zaręczonej z nim kobiecie, jeśli wymienili oni pocałunek – najprawdopodobniej w postaci pocałunku w usta²² – połowa z nich przypaść

obszernej literatury; por. tylko z nowszych prac np. J. Evans-Grubbs, *Law and Family in Late Antiquity. The Emperor Constantine's Marriage Legislation*, Oxford University Press, Oxford 1995, s. 174–182; A. Arjava, *Women and Law in Late Antiquity*, Oxford University Press, Oxford 1998, s. 52–73; C. Fayer, op. cit., s. 95–102, 120–140.

¹⁹ Słusznie C. Dupont, *Les 'jura in re aliena' dans le Code Théodosien*, „RIDA” 1977, nr 24, zwłaszcza s. 243. O rzeczach, które mogły być darowane szeroko pisał Grupen, s. 17–19.

²⁰ J. Wiewiorowski, *C. Th. 3.5.6 = C. 5.3.16 (a. 335): wymiana pocałunków...*, z odwołaniem do H. G. Heumann, E. Seckel, op. cit., s. 553–554 [s.v.]. Odmienne widział to E. Levy, *West Roman Vulgar Law. The Law of Property*, American Philosophical Society, Philadelphia 1951, s. 212 (w kontekście *Interpretatio ad C. Th. 3.5.6*): „Even in connection with specific things *vindicare* ceased to express necessarily the idea of judicial proceeding: *vindicet* or *poterit vindicare* meant nothing else then but *dominium* habere: (...) Ernst Levy był rzecznikiem poglądu, że w okresie poklasycznym nastąpiło zamieszanie w kwestii rozróżnienia posiadania od własności oraz własności od innych praw rzeczowych. Por. też M. Kaser, *Das römische Privatrecht, zweiter Abschnitt: Die nachklassischen Entwicklungen*, C.H. Beck, München 1975², s. 246–251, 298–312, z dalszą literaturą. Drobiazgową analizą źródeł prawnych dokonana przez Sarah Vandendriessche wskazuje, że okres poklasyczny znał jednak rozróżnienie posiadania od własności, a analizowane źródło zdaje się to potwierdzać. Por. eadem, *Possessio und Dominium im postklassischen römischen Recht. Eine Überprüfung von Levy's Vulgarrechtstheorie anhand der Quellen des Codex Theodosianus und der Posttheodosianischen Novellen*, Kovač, Hamburg 2006, zwłaszcza s. 254–256 (podsumowuje ona swoje wywody na temat C. Th. 3.5.6 słusznym stwierdzeniem: „Die Benutzung des wortes *dominium* im Satz „*ad donatricem sponsam sive eius successores donatarum rerum dominium transferatur*” ist in Übereinstimmung mit der klassischen Bedeutung.”).

²¹ Por. Kaser, op. cit., s. 261.

²² Znane wyobrażenia pocałunku w usta w sztuce rzymskiej nie prezentują niestety pocałunku narzeczonych. Przykładowo, z pewnością nie miało związku z narzeczeństwem wyobrażenia pocałunku Polifema i Galatei z Gabinetto Segreto w Museo archeologico nazionale di Napoli (https://it.wikipedia.org/wiki/Catalogo_degli_affreschi_del_Gabinetto_Segreto#/media/File:Amori_di_Polifemo_e_Galatea_001.JPG) czy rzeźba całującego Kupdyna i Psyche z Ostii (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Domus_di_Amore_e_Psiche_Ostia_Antica_2006-09-08_n2.jpg; zob. A. G. McKay, *Houses, Villas, and Palaces in the Roman World*, Johns Hopkins University Press, Ithaca – New York 1975, s. 79–80). Trudno ocenić czego dotyczy wyobrażenie całującej się pary na oscillum z Tarsus, przechowywane w Luwrze (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Oscillum_kiss_Louvre_Tarse92e.jpg).

miała w przypadku śmierci narzeczonego narzeczonej a reszta dziedzicom zmarłego w jakimkolwiek stopniu²³. Jeśli zaś nie doszło do tego pocałunku, całość darów miała być zwrócona narzeczonemu lub jego dziedzicom. W przypadku gdy narzeczonej darowała coś narzeczonemu (co jak podkreśla zachowany tekst było rzadkością) a jedno z nich zmarło przed zawarciem małżeństwa, całość miała być zwrócona narzeczonej lub jej dziedzicom bez względu na to, czy miało miejsce *osculum*.

Regulacja ta co do zasady była korzystniejsza dla narzeczonej lub w przypadku jej śmierci dla jej spadkobierców niż dla narzeczonego lub jego spadkobierców, szczególnie jeśli pozostała przy życiu obdarowana narzeczonej została pocałowana przez narzeczonego. Jak to określił Jakub Gothofred, należało jej się więcej niż w analogicznej sytuacji narzeczonemu²⁴. W przypadku darowizny ze strony narzeczonej analizowana konstytucja przewidywała zwrot jej w pełnej wysokości, co jak tłumaczył ten komentator: *pudor virginalis, vel muliebris, non admittit hanc distinctionem* („wstyd dziewiczy lub kobiety, nie zezwala na to rozróżnienie”)²⁵. Trzeba mieć świadomość, że rzymskie prawo małżeńskie majątkowe nie było co do zasady przychylne dla kobiet, mimo że w późnym antyku nastąpiły w tym względzie pewne zmiany na ich korzyść²⁶. Gothofred dowodził – na podstawie wybranych przykładów

²³ Precyzyjnie kwestię tę oddała *Interpretatio ad C. Th. 5.3.6*, która jest wskazówką jak rozumiano ustawodawstwo z *Codex Theodosianus* w późnoantycznej Galii, aktualizując treść konstytucji cesarskich do realiów panujących w państwie wizygockim. Trafnie ujęła to L. di Cintio, *Fonti normative...*, s. 325: „Proprio il commento in questione comprova che le *Interpretationes* non si sarebbero attestate a mere appendici dei testi ufficiali, ma avrebbero avuto un valore proprio, rappresentativo del diritto da applicare nel luogo e nel tempo di emanazione dell' *Lex Romana Visigothorum*.” Zob. też szereg przypadków omówionych przez nią w przypadku *interpretationes* do konstytucji zamieszczonych w księgach 1, 2 i 9 *Codex Theodosianus* (eadem, *L'Interpretatio Visigothorum*) al «*Codex Theodosianus*». *Il libro IX*, LED, Milano 2013 [zwłaszcza podsumowanie s. 223–228]; eadem, *Nuove ricerche...*, passim). Na temat uprawnionych dziedziców zob. też Grupen, s. 23–24. Kwestia ta jest odrębnym zagadnieniem badawczym i stąd w niniejszym tekście nie jest bliżej analizowana.

²⁴ Gothofredus, s. 308: *Cui sponsus osculum praebuit, plusquam sponsa censeri debet*. Analogicznie Grupen, s. 24: *utique pudicitia sponsae osculo diminuta sola (...)*.

²⁵ Gothofredus, s. 308.

²⁶ Por. S. Dixon, *From Ceremonial to Sexualities: A Survey of Scholarship on Roman Marriage*, [w:] B. Rawson (red.), *A Companion to Families in the Greek and Roman Worlds*, Wiley-Blackwell, Malden, MA and Oxford 2011, s. 247. Zob. też ogólnie J. F. Gardner, *Women in Roman Law and Society*, Indiana University Press, Bloomington 1986, s. 41–44; S. Dixon, *Infirmis Sexus: Womanly Weakness in Roman Law*, „RHD” 1984, nr 52, s. 343–371. O poprawie sytuacji kobiet w okresie późnoantycznym zob. J. Beaucamp, *Le statut de la femme à Byzance (IVe–VIIe siècle)*, vol. 2: *Les pratiques sociales*, De Boccard, Paris 1992, s. 105–127; G. Nathan, *The Family in Late Antiquity. The Rise of Christianity and the Endurance of Tradition*, Routledge, London – New York 2000, zwłaszcza s. 130–132; M. Kuefler, *The Marriage Revolution in Late Antiquity: The Theodosian Code and Later Roman Marriage Law*, „Journal of Family History” 2007, nr 32, zwłaszcza s. 353–355. Przesadą jest zatem twierdzenie, że w starożytnym Rzymie, tak jak i współcześnie w Ameryce Północnej i Europie, prawa kobiet były równe prawom mężczyzn jak chcą R. Vigneron, J.-F. Gerkens, *The Emancipation of Women in Ancient Rome*, „RIDA” 2000, nr 47, s. 107.

znaczenia przypisywanego *osculum* przez Rzymian oraz przez autorów wczesnochrześcijańskich – że Konstantyn Wielki w analizowanej konstytucji *religionem & sanctitatem sponsalium sancientis* („ustanowił religijny i święty charakter zaręczyn”); cytował on też opinie wyrażane w tradycji romanistycznej o tym, że w przypadku *osculum* między zamężną kobietą a mężczyzną, który nie był jej małżonkiem, przyjmowano według niego domniemanie zdrady małżeńskiej (*adulterium*)²⁷. Można tutaj wskazać też, że domniemanie prawne (*praesumptio iuris*) nie było znane prawu rzymskiemu okresu klasycznego a pierwocin tego pojęcia można dopatrywać się w prawie justyniańskim; w dojrzałej formie *praesumptio iuris* wykształcone zostało ostatecznie w średniowieczu²⁸.

Do podobnych wniosków, na podstawie źródeł antycznych oraz zwyczajów późniejszych (w tym hiszpańskich), doszedł Christian Ulrich Grupen²⁹. Drobiazgowa analiza tego ostatniego zmierzała do wskazania znaczenia wymiany pocałunku przez narzeczonych: uszczuplał on cześć kobiety i – jak tłumaczył – narzeczona ma prawo do połowy darowanych rzeczy, gdyż wymiana pocałunku w połowie warta była utracie przez nią dziewictwa³⁰. Jak pisał Grupen, *osculo virginitas sive pudicitia delibari dicitur, dass die Jungferschafft durch einen Kuss verlohen gehe* („mówi się, że przez pocałunek dziewictwo lub czystość zostało umniejszone, stan dziewiczy traci się przez pocałunek”)³¹.

W świetle powyższego autor niniejszej publikacji miał chyba rację twierdząc w innym miejscu, że rozwiązanie przyjęte w C. Th. 3.5.6 miało być rekompensatą dla kobiety z tytułu ujmy dla jej czci jaką przynosiło pozostawa-

²⁷ Gothofredus, s. 308, z odwołaniem się do opinii Andrea Alciato (1492–1550) i Jacobusa Menochiusa (1532–1607). Zob. A. Alciato, *IIAPEPIΩN Iuris Libri VII*, Apud S. Gryphium, Lugduni 1544, Liber III, cap. 10; Jacobus Menochius, *De praesumptionibus, conjecturis, signis & indicis commentaria*, Apud Io. Dominicum Tarinum, Taurinum 1594, vol. 1, Elenchus praesumptionem libri quinti, praesumptio 41. Na ich temat zob.: Abbondanza R., *Alciato, Andrea*, [w:] A. M. Ghisalberti [et al.] (red.), *Dizionario biografico degli Italiani*, t. 2, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma 1960, s. 69–77 [http://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-alcियो_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-alcियो_(Dizionario-Biografico)/); J. J. Hofmann, *Lexicon universale...*, J. Hackium, C. Boutesteyn, P. Wander Aa, & J. Luchtman, Lugduni Batavorum 1698 http://latin_latin.enacademic.com [s.v.].

²⁸ Zob. J. Wiewiorowski, *Premie prawnicze w zwierciadle ewolucji* [w:] H. Witczak, M. Błaszak (red.), *Podjęcie ewolucyjne w naukach społecznych*, J. Polowczyk, CeDeWu, Warszawa 2018, s. 128, z dalszą literaturą.

²⁹ Grupen, s. 44 i 46–47. W końcowej części swego studium starał się on wskazać związek między analizowaną regulacją a prawami okresu wczesnonowożytnego, ze szczególnym uwzględnieniem praw obowiązujących na terenie Rzeszy niemieckiej oraz poglądów ówczesnej jursprudencji (Grupen, s. 57–68).

³⁰ Grupen, s. 22–23.

³¹ Grupen, s. 42. Teza ta postawiona była już w tytule jego pracy, który brzmiał: *De donationibus ante nuptias et an osculo virginitas delibetur? Ob die Jungferschafft durch einen Kuß verlohren gehe?*

nie w narzeczeństwie (a zwłaszcza fakt, że doszło do *osculum*)³². Treść analizowanej konstytucji, a także innych konstytucji konstantyńskich³³, potwierdza powszechny w literaturze przedmiotu pogląd, że dla Rzymian kwestia czci kobiet, wyrażana zwłaszcza w preferowaniu dziewictwa u przyszłych nupturientek mających wstąpić w pierwszy związek małżeński, była istotna dla oceny ich moralności i rzutowała na pozycję kobiety na „rynku matrymonialnym”³⁴. C. Th. 3.5.6 była przykładem rozwiązania prawnego, które brało, oczywiście w sposób zapewne nieuświadomiony w pełni przez jej twórców, różne uwarunkowania kulturowe oraz biologiczne związane z wagą przywiązywaną wówczas do czci kobiet (i mające według psychologii ewolucyjnej do pewnego stopnia charakter uniwersalny³⁵).

Warto jednak zwrócić uwagę, że analizowana konstytucja dotyczyła w pierwszym rzędzie sporów wokół darów przedślubnych: *osculum*, według analizowanej konstytucji, miało towarzyszyć zaręczynom, po których następować miała obdarowanie narzeczonych³⁶. Darowizny te musiały być wówczas częstym zjawiskiem, o czym świadczy między innymi obszerność wspomnianych wyżej tytułów *Codex Theodosianus* i *Codex Iustinianus*. Odpowiednio zawierają one czternaście oraz dwadzieścia wyciągów z konstytucji cesarskich, dotyczących w większości darów przedślubnych (*donationes ante nuptias*), będących instytucją pochodzenia wschodniego spopularyzowaną w prawie rzymskim okresu poklasycznego (być może jednak korespondującą z rzymską *pretium pudicitiae* – „cena niewinności”)³⁷. Sam Konstantyn I zmody-

³² Tak to ująłem w: J. Wiewiorowski, *C. Th. 3.5.6 = C. 5.3.16 (a. 335): wymiana pocałunków czy cena dziewictwa?*...

³³ Kilka takich przypadków miałem okazję analizować szczegółowo: J. Wiewiorowski, *Porywanie kobiet jako zjawisko społeczne w późnym antyku. Moralność i prawo*, [w:] J. Baszkiewicz, K. Ilski (red.), *Homo, qui sentit. Ból i przyjemność w średniowiecznej kulturze Wschodu i Zachodu*, Instytut Historii UAM, Poznań 2013, s. 197–219; idem, *Małżeństwo przez porwanie w antyku. Ustawa Konstantyna I (C.Th. 9.14.1) w świetle psychologii ewolucyjnej*, [w:] Z. Kalinowski, D. Próchniak (red.), *Bitwa przy moście Mulwijskim. Konsekwencje*, Wydawnictwo PTPN, Poznań 2014, s. 295–319; idem, *Regulacja ...*, passim. Tamże dalsza obszerna literatura przedmiotu.

³⁴ Pomimo kontrowersji na temat tego, czy starożytni medycy rozpoznawali hymen (błędnie dziewiczą), także w późnym antyku dziewictwo utożsamiano z brakiem doświadczeń seksualnych. Zob. krótka uwaga w: J. Wiewiorowski, *Regulacja...*, s. 21, p. 17 oraz ostatnio wyczerpująco: M. Rosenberg, *Signs of Virginity. Testing Virgins and Making Men in Late Antiquity*, Oxford University Press, Oxford 2018, passim z dalszą literaturą.

³⁵ Inne moje prace odwołujące się do paradygmatu reprezentowanego przez ten nurt psychologii w badaniach nad prawem rzymskim zestawilem w: J. Wiewiorowski, *Premie prawnicze...*, s. 122, p. 13.

³⁶ Grupen, s. 20.

³⁷ Por. tylko z nowszych studiów J. Evans-Grubbs, op. cit., zwłaszcza s. 148, 156–171 i 177–178 (C. Th. 3.5.16 krótko analizuje na ss. 170–171); A. Arjava, op. cit., zwłaszcza s. 55–56; E. Lozano Corbi, *Las donaciones nupciales en el derecho romano*, “RIDA” 1995, nr 42, zwłaszcza s. 220–223; B. M. Osuna, C. O. García, ‘*Pretium pudicitiae*’ y *donación nupcial*, „Estudios Histórico-Jurídicos” 2004, nr 26, s. 61–84; C. Fayer, op. cit., s. 102–140. M. Kuefler, op. cit., zwłaszcza s. 353–355 wskazuje zasadnie, że konstytucje zachowane w Kodeksie Teodozjańskim sugerują rosnące znaczenie darowizny przedmałżeńskiej w miejsce posagu.

fikował też w omawianej konstytucji wcześniej wprowadzoną obszerną regulację dopuszczającą zwrot darowizny przedmałżeńskiej³⁸.

Fakt, że do konstytucji sporządzono *interpretatio* w V w. w Galii i uwzględniano ją wraz z konstytucją w Brewiarzu Alaryka, wskazuje pośrednio na znaczenie praktyczne tej regulacji. *Breviarium Alaricianum*, spisany dla ludności rzymskiej państwa wizygockiego, pomimo utraty mocy prawnej w połowie VII w., zachował znaczenie w praktyce prawnej i był głównym źródłem wiedzy na temat prawa rzymskiego na Zachodzie do powtórnego odkrycia Digestów Justyniańskich w połowie XI w.³⁹ Wpływał też na rozwój instytucji prawnych w Hiszpanii i południowej Francji aż do okresu kodyfikacji w XIX w. Nie dotyczyło to jednak regulacji związanych z *donatio ante nuptias*: instytucja ta wyparta została bowiem przez inne formy wymiany darów związanych z małżeństwem w prawach obowiązujących na terenach byłego cesarstwa zachodniorzymskiego⁴⁰.

Umieszczenie prawie niezmienionej wersji dyskutowanej konstytucji w *Codex Iustinianus* z 534 r. przesądza o uznaniu jej znaczenia przez Justyniana I (C. 5.3.16). Pewne elementy rzymskiego pojmowania zaręczyn zachowały się też w bizantyńskim prawie małżeńskim, które w okresie średniobizantyńskim stało się jednak w dużej mierze domeną prawa kościelnego⁴¹. W zakresie regulacji losów darowizny przedmałżeńskiej, w przypadku nie dojścia małżeństwa do skutku, w późniejszym prawie bizantyńskim przewi-

³⁸ C. Th. 3.5.2 (a. 319) = C. 5.3.15. W późniejszej regulacji z kolei uprzywilejował małoletnią narzeczoną w kwestii możliwości zatrzymania darowizny przedmałżeńskiej w przypadku rozwiązania małżeństwa, nawet jeśli nie spełniony został wymóg jej zarejestrowania (tzw. insynuacji): C. Th. 3.5.3 (a. 330) = w części C. 1.18.11. Por. J. Wiewiorowski, *The Judiciary...*, s. 123–125 i 127 z dalszą literaturą. Na temat dolnej granicy wieku narzeczeństwa w prawie rzymskim – ostatecznie przyjęto wiek lat siedmiu, zob. C. Fayer, op. cit., s. 74–87 z dalszą literaturą.

³⁹ Zob. prace cytowane supra p. 10–11. W Hiszpanii silne oddziaływanie *Breviarium Alaricianum* trwało do XII–XIV w., odkąd, zwłaszcza z wydaniem zbioru *Siete Partidas* w połowie XIII w. dominować zaczęły tradycje glosowanego prawa justyniańskiego. Zob. A. Torrent, *La recepción del derecho justiniano en España en la Baja Edad (siglos XII–XV). Un capítulo en la historia del derecho europeo*, „Revista Internacional de Derecho Romano” 2013, nr 10, s. 26–119 z dalszą literaturą.

⁴⁰ Zob. przekrojowo D. Herlihy, *The Medieval Marriage Market*, „Medieval and Renaissance Studies” 1976, nr 6.1, s. 3–27 oraz w perspektywie porównawczej M. Botticini, A. Sioy, *Why Dowries?*, „American Economic Review” 2003, nr 93.4, s. 1385–1398. Dotyczyło to również obszarów, gdzie doszło do proces recepcji prawa rzymskiego. Zob. Grupen s. 57–68. Por. też na przykładzie prawa na terenie Niemiec: H. Lehmann, D. Heinrich, *Deutsches Familienrecht*, De Gruyter, Berlin 1967⁴, s. 10. Instytucje rzymskiego majątkowego prawa małżeńskiego nie wpłynęły również na prawa, które nie uległy wpływom rzymskim; zob. na przykładzie prawa polskiego w okresie średniowiecza nadal niezastąpiony A. Winiarz, *Polskie prawo majątkowe-małżeńskie w wiekach średnich*, PAU, Kraków 1898, *passim*.

⁴¹ Między innymi narzeczeństwo zawarte w cerkwi traktowane była jako wstęp do sakramentalnego małżeństwa. Por. J. Meyendorff, *Marriage. An Orthodox Perspective*, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood–New York 2000⁴, s. 33. Zob. też syntetyzujący szkic N. Megalommati, *Women and Family Law in Byzantium. Some Notes*, „Historical Reflections/Réflexions Historiques” 2018, nr 44, s. 19–32.

dywano prosty jej zwrot, co oznaczało nieuwzględnienie reguł opisanych w C. 5.3.16⁴².

W tradycjach późniejszych pocałunek narzeczonych odgrywał jednak pewną rolę. Z pewnością znany był tradycjom prawnym, na które oddziaływało rozwiązanie przyjęte w diskutowanej konstytucji, w tym w ceremoniach związanym z zawieraniem narzeczeństwa na Półwyspie Iberyjskim⁴³.

Być może na popularność rytuału osculum wpływała też inna okoliczność. Pocałunek w usta jest jednym z bardziej rozpowszechnionych ludzkich zachowań między partnerami w związkach o charakterze romantycznym, jakkolwiek nie należy on do gestów znanych ludziom uniwersalnie⁴⁴. Dowiedziano, w tym eksperymentalnie, że pocałunek w usta pełni pewną rolę w ocenie atrakcyjności potencjalnych partnerów w takich relacjach⁴⁵. Odmienne potraktowanie w analizowanej konstytucji narzeczonych, którzy pocałowali się w trakcie zaręczyn niż w przypadku „zwykłego” narzeczeństwa oraz nawiązywanie do niej w późniejszych dziejach prawa europejskiego są zatem świadectwami intuicyjnego zrozumienia biologicznego i kulturowe

⁴² Zob. A.-M. M. Talbot, *Woman*, [w:] *The Byzantines*, G. Cavallo (red.), [tłum.] Th. Dunlop, T. L. Fagan, Ch. Lambert, University of Chicago Press, Chicago–London 2000, zwłaszcza s. 121–122. Patrz też na temat późniejszych losów prawa małżeńskiego majątkowego np. P. J. Zepos, *Survivances byzantines dans le droit des coutumes*, „Balcan Studies” 1980, nr 21, s. 5–19.

⁴³ Zob. przykładowo na temat trwałości rytu odpowiednio w prawie bizantyńskim, syryjskim, frankijskim oraz hiszpańskim: G. Angelides, ‘*Osculo interveniente*’, [w:] E. Von Caemmerer [et al.] (red.), *Xenion. Festschrift für P. J. Zepos*, Katsikalis, Athen–Freiburg–Köln 1973, vol. 1, s. 419–427; Y. Monnickendam, *The kiss and the earnest: Early Roman influences on syriac matrimonial law*, „Le Muséon” 2012, nr 125.3–4, s. 307–334; Ph. L. Reynolds, *Marriage in the Western Church. The Christianization of Marriage During the Patristic and Early Medieval Periods*, Brill, Leiden 1994, zwłaszcza s. 387–388; M. del Carmen Lázaro Guillamón, *Los esponsales y el beso. desde Roma hasta su supervivencia en la Corona de Castilla*, Minim, Valencia 2002 [non vidi]; L. Mijancos Gurruchaga, *Desarrollo filosófico-jurídico del camino hacia la igualdad entre la mujer y el hombre (S. I–XVIII)*, Tomo I. *Un análisis de la época Prerromana a la época Moderna*, Instituto de Estudios de Género, Universidad Carlos III de Madrid, Madrid 2016, zwłaszcza s. 107–112; Ph. L. Reynolds, *How Marriage Became One of the Sacraments. The Sacramental Theology of Marriage from its Medieval Origins to the Council of Trent*, Cambridge University Press, Cambridge 2016, s. 179–180 (o znaczeniu w prawie hiszpańskim pisał też M. Joñca, op. cit.). Patrz też H. Dillard, *Daughters of the Reconquest Women in Castilian Town Society, 1100–1300*, Cambridge University Press, Cambridge 1984, s. 58.

⁴⁴ Zob. W. R. Jankowiak, S. L. Volsche, J. R. Garcia, *Is the Romantic–Sexual Kiss a Near Human Universal?*, „America Anthropologist” 2015, nr 117.3, s. 535–539 z dalszą literaturą.

⁴⁵ Pierwsze badania, potwierdzające doświadczalnie znaczenie pocałunku w usta w relacjach romantycznych pochodzą sprzed raptem kilku lat (wcześniej opierano się na badaniach ankietowych). Wnioski płynące z nich wskazują iż „purported kissing abilities can influence a potential mate’s attractiveness and general desirability, particularly for women in casual sex situations”. Zob. R. Wlodarski, *What’s in a Kiss? The Effect of Romantic Kissing on Mate Desirability*, „Evolutionary Psychology” 2014, nr 12, s. 178–199 (zwłaszcza s. 195). Patrz też S. M. Hughes, M. A. Harrison, G. G. Gallup, Jr., *Sex Differences in Romantic Kissing Among College Students: An Evolutionary Perspective*, „Evolutionary Psychology” 2007, nr 5.3, s. 612–631; D. J. Kulibert [et al.], *Attached at the Lips: The Influence of Romantic Kissing Motives and Romantic Attachment Styles on Relationship Satisfaction*, „Interpersona” 2019, nr. 13.1, s. 14–30, <https://doi.org/10.5964/ijpr.v13i1.324>.

znaczenie pocałunku w usta⁴⁶. Stąd nie zaskakuje, że we wczesnonowożytnej doktrynie prawniczej przyjmowano, jak pisał Christian Ulrich Grupen: *coniugali consensu [est] per osculum plenius declarato* („zgoda na pożycie małżeńskie [jest] przez pocałunek w pełni deklarowana”)⁴⁷. Słusznie zatem przyjmuje się w literaturze, że pocałunek narzeczonych symbolizował jedność ciał i dusz przyszłych nupturientów, którzy za jego sprawą stawali się sobie bliscy prawie jak małżonkowie: według jednego z autorów w świetle analizowanej konstytucji narzeczona, która została pocałowana w trakcie ceremonii zaręczyn stawała się wręcz *quasi uxor*⁴⁸.

Rozwiązanie przyjęte w C. Th. 3.5.6 = C. 5.3.16 oznaczało zatem, że pocałunek – odmiennie niż inne późnoantyczne ceremonie związane z narzeczeństwem (gest podania sobie rąk przez narzeczonych, wręczenie narzeczonej pierścienia i przyjęcie zaręczynowe) – wywoływał skutek prawny jako przyrzeczenie przyszłego małżeństwa⁴⁹. Jest to o tyle ciekawe, że w prawie rzymskim obrzędy praktykowane w związku z zawarciem małżeństwa nie miały zasadniczo znaczenia dla jego bytu. Syntetycznie ujęła to Zuzanna Benincasa: „Zgodnie z niekwestionowanym obecnie przez większość badaczy prawa rzymskiego poglądem, forma zawarcia małżeństwa w prawie rzymskim nie była nigdy ściśle określona przez obowiązujące normy prawne, chociaż istniał szereg uroczystości i obrzędów weselnych praktykowanych przez Rzymian w związku z zawarciem małżeństwa”⁵⁰. *Osculum* według dyskusyj-

⁴⁶ Można też wskazać, że według współczesnych badań, pocałunki w usta w przypadku trwałych związków romantycznych sprzyjają dobrym relacjom partnerskim, korzystnie wpływając na stan psychiczny i fizyczny stron związku. Zob. R. Włodarski, R. Dunbar, *Examining the Possible Functions of Kissing in Romantic Relationships*, „Archive of Sexual Behavior” 2013, nr 42.8, s. 1415–1423. Patrz też szczegółowe zestawienie w: K. Floyd [et al.], *Kissing in Marital and Cohabiting Relationships: Effects on Blood Lipids, Stress, and Relationship Satisfaction*, „Western Journal of Communication” 2009, nr 73.2, s. 113–133. Wydaje się też, że stroną inicjującą pocałunek są w przypadku związków heteroseksualnych częściej mężczyźni, a sposób w jaki wymieniamy pocałunek jest pochodną dominującej u ludzi praworęczności. Por. A. K. M. Rezaul Karim [et al.], *The right way to kiss: directionality bias in head-turning during kissing*, „Scientific Reports” 2017, nr 7.1, s. 1– 11, DOI:10.1038/s41598-017-04942-9.

⁴⁷ Grupen, s. 19.

⁴⁸ N. J. Perella, op. cit., s. 41. Zob. też literatura cytowana supra w przypisie 3.

⁴⁹ Wątek pewnego znaczenia prawnego *osculum* w świetle C. Th. 3.5.6 przewija się w pracach cytowanych w przypisie 3. Jak to ujął E. Hall, *The Arnolfini Betrothal: Medieval Marriage and the Enigma of Van Eyck's Double Portrait*, University of California Press, Berkeley 1994, s. 15: „By a constitution of Constantine, for example, the betrothal kiss acquired juridical effect (...)”. Analogicznie J. Evans-Grubbs, *Marrying and Its Documentation in Later Roman Law*, [w:] Ph. Reynolds, J. Witte (red.), *To Have and to Hold Marrying and its Documentation in Western Christendom, 400–1600*, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 67: „Whatever its origins, Constantine clearly considered a betrothal *osculum* to have a contractual meaning”. Podobnie też K. Hensch, *The Roman Wedding: Ritual and Meaning in Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 43. O ceremoniach związanych z narzeczeństwem w starożytnym Rzymie zob. np. C. Fayer, op. cit., s. 66–73, z dalszą literaturą.

⁵⁰ Z. Benincasa, *Deductio in domum mariti* a zawarcie *‘ustum matrimonium’*, „Zeszyty Prawnicze” (UKSW) 2013, nr 13(2), s. 7–8, z odwołaniami do dalszej obszernej literatury.

wanej konstytucji narzeczonych miało natomiast prawne znaczenie, które zostało jednak zatarte w trakcie późniejszych zmian prawa rodzinnego w kontekście instytucji zaręczyn i małżeństwa. Ze względu na znaczenie gestu pocałunku w usta w relacjach romantycznych, zwłaszcza w kulturze europejskiej, znajduje on jednak wydzźwięk we współczesnej obrzędowości towarzyszącej zawieraniu małżeństw w naszym kręgu kulturowym: ceremonię wstępowania w związek małżeński – niezależnie od tego, czy ma ono charakter świecki czy religijny – wieńczy bowiem zwyczajowo pocałunek nupturientów.

Wykaz literatury

- Abbondanza R., *Alciato, Andrea*, [w:] A. M. Ghisalberti [et al.] (red.), *Dizionario biografico degli Italiani*, t. 2, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma 1960, [http://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-alciano_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-alciano_(Dizionario-Biografico)/).
- Alciato A., *ΠΑΡΕΠΥΩΝ Iuris Libri VII*, Apud S. Gryphium, Lugduni 1544.
- Angelides G., ‘*Osculo interveniente*’, [w:] E. Von Caemmerer [et al.] (red.), *Xenion. Festschrift für P. J. Zepos*, Katsikalis, Athen–Freiburg–Köln 1973, vol. 1.
- Arce J., ¿*“Hispalis” o “Emerita”?* A propósito de la capital de la “*Diocesis Hispaniarum*” en el siglo IV d.C., „Habis” 2006, nr 33.
- Arjava A., *Women and Law in Late Antiquity*, Oxford University Press, Oxford 1998.
- Barnes Th. D., *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1982.
- Beaucamp J., *Le statut de la femme à Byzance (IVe–VIIe siècle)*, vol. 2: *Les pratiques sociales*, De Boccard, Paris 1992.
- Benincasa Z., ‘*Deductio in domum mariti*’ a zawarcie ‘*ustum matrimonium*’, „Zeszyty Prawnicze” (UKSW) 2013, nr 13(2).
- Botticini M., Siow A., *Why Dowries?*, „*American Economic Review*” 2003, nr 93(4).
- Buss D. M., *Psychologia ewolucyjna. Jak wytłumaczyć społeczne zachowania człowieka?*, [tłum.] M. Orski, Gdańskie Wyd. Psychologiczne, Gdańsk 2001.
- Buss D. M. (red.), *The Handbook of Evolutionary Psychology*, John Wiley & Sons, Hoboken 2005.
- Buss D. M. (red.), *The Handbook of Evolutionary Psychology*, vol. 1–2, John Wiley & Sons, Hoboken 2015.
- del Carmen Lázaro Guillamón M., *Los esponsales y el beso. Desde Roma hasta su supervivencia en la Corona de Castilla*, Minim, Valencia 2002.
- Chenon E., *Recherches historiques sur quelques rites nuptiaux*, Sirey, Paris 1912 (*Extrait de la Nouvelle Revue historique de droit français et étranger*).
- Coma Fort J. M., *Codex Theodosianus: historia de un texto*, Dykinson, Madrid 2014.
- Corcoran S., *Emperor and Citizen in the Era of Constantine*, [w:] E. Hartley, J. Hawkes, M. Henig (red.), *Constantine the Great. York’s Roman Emperor*, York Museums and Gallery Trust, York 2006.
- di Cintio L., *L’*Interpretatio Visigothorum*» al «*Codex Theodosianus*». Il libro IX*, LED, Milano 2013.
- di Cintio L., *Fonti normative nella Lex Romana Visigothorum. Leges et iura*, „SDHI” 2016, nr 83.

- di Cintio L., *Nuove ricerche sulla "Interpretatio Visigothorum" al "Codex Theodosianus"*. *Libri I-II*, LED, Milano 2018.
- Dillard H., *Daughters of the Reconquest Women in Castilian Town Society, 1100–1300*, Cambridge University Press, Cambridge 1984.
- Dixon S., *Infirmitas Sexus: Womanly Weakness in Roman Law*, „RHD” 1984.
- Dixon S., *From Ceremonial to Sexualities: A Survey of Scholarship on Roman Marriage*, [w:] B. Rawson (red.), *A Companion to Families in the Greek and Roman Worlds*, Wiley-Blackwell, Malden, MA and Oxford 2011.
- Dopico Caimzos M. D., *Los conventos iuridici. Origen, cronologia y naturaleza histórica*, „Gerión” 1986, nr 4.
- Dufour A., Godefroy, Jacques, [w:] *Historisches Lexikon der Schweiz*, <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D16282.php>.
- Dunbar R.I.M., Barret L. (red.), *Oxford Handbook of Evolutionary Psychology*, Oxford University Press, Oxford 2007.
- Dupont C., *Les 'jura in re aliena' dans le Code Théodosien*, „RIDA” 1977, nr 24.
- Evans-Grubbs J., *Law and Family in Late Antiquity. The Emperor Constantine's Marriage Legislation*, Oxford University Press, Oxford 1995.
- Evans-Grubbs J., *Marrying and Its Documentation in Later Roman Law*, [w:] Ph. Reynolds, J. Witte (red.), *To Have and to Hold Marrying and its Documentation in Western Christendom, 400–1600*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.
- Fayer C., *La familia romana. Aspetti giuridici ed antiquari. Sponsale. Matrimonio. Dote. Parte seconda*, “L’Erma” di Bretschneider, Roma 2005.
- Ferretti P., *Le donazioni tra fidanzati nel diritto romano*, Giuffrè, Milano 2000.
- Faretti P., *Le donazioni tra fidanzati nella politica matrimoniale di Costantino*, „Diritto e storia” 2003, nr 2, <http://www.dirittoestoria.it/memorie2/Testi%20delle%20Comunicazioni/Ferretti-Donazioni.htm>.
- Floyd K. [et al.], *Kissing in Marital and Cohabiting Relationships: Effects on Blood Lipids, Stress, and Relationship Satisfaction*, „Western Journal of Communication” 2009, nr 73.2.
- Flury P., *Osculum und osculari, Beobachtungen zum Vokabular des Kusses im Lateinischen*, [w:] S. Krämer, M. Bernhard (red.), *Scire litteras. Forschungen zum mittelalterlichen Geistesleben*, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München 1988.
- Gardner J.F., *Women in Roman Law and Society*, Indiana University Press, Bloomington 1986.
- Giomaro A.M., *Il Codex repetitae praelectionis. Contributi allo studio dello schema delle raccolte normative da Teodosio a Giustiniano*, Pontificia Università Lateranense, Roma 2001.
- Codex Theodosianus cum perpetuis commentariis Jacobi Gothofredi...*, vol. 1, M.G. Weidmann, Lipsiae 1736.
- Gruppen Ch. U., *De donationibus ante nuptias, et an osculo virginitas delibetur? Ob die Jungferschafft durch einen Kuß velohren gehe?*, [b.d.], Francofurti et Lipsiae 1741.
- Hall E., *The Arnolfini Betrothal: Medieval Marriage and the Enigma of Van Eyck's Double Portrait*, University of California Press, Berkeley 1994.
- Hawley R., *'Give me a thousand kisses': the kiss, identity, and power in Greek and Roman antiquity*, „Leeds International Classical Studies” 2007, nr 6.
- Hensch K., *The Roman Wedding: Ritual and Meaning in Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.

- Herlihy D., *The Medieval Marriage Market*, „Medieval and Renaissance Studies” 1976, nr 6(1).
- Heumann H. G., Seckel E., *Heumann Handlexikon zu den Quellen des römischen Recht*, G. Fischer, Jena 1891⁷.
- Hofmann J. J., *Lexicon universale...*, J. Hackium, C. Boutesteyn, P. Wander Aa, & J. Luchtman, Lugduni Batavorum 1698, http://latin_latin.enacademic.com.
- Hughes S. M., Harrison M. A., Gallup Jr. G. G., *Sex Differences in Romantic Kissing Among College Students: An Evolutionary Perspective*, „Evolutionary Psychology” 2007, nr 5.3.
- Insadowski H., *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1935.
- Jankowiak W.R., Volsche S.L., Garcia J.R., *Is the Romantic-Sexual Kiss a Near Human Universal?*, „America Anthropologist” 2015, nr 117(3).
- Jońca M., *Pocalunek w prawie rzymskim*, „Edukacja Prawnicza” 2010, nr 118.10 <http://www.edukacjaprawnicza.pl/pocalunek-w-prawie-rzymskim/>.
- Karim Rezaul A.K.M. [et al.], *The right way to kiss: directionality bias in head-turning during kissing*, „Scientific Reports” 2017, nr 7(1).
- Kaser M., *Das römische Privatrecht, zweiter Abschnitt: Die nachklassischen Entwicklungen*, C.H. Beck, München 1975².
- Kornemann E., *Conventus*, [w:] A. Pauly, G. Wissowa, (red.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Bd. 4, Metzler-Verlag, Stuttgart 1900, coll. 1173–1200.
- Kuefler M., *The Marriage Revolution in Late Antiquity: The Theodosian Code and Later Roman Marriage Law*, „Journal of Family History” 2007, nr 32.
- Kulibert D. J. [et al.], *Attached at the Lips: The Influence of Romantic Kissing Motives and Romantic Attachment Styles on Relationship Satisfaction*, „Interpersona” 2019, nr 13(1).
- Kulikowski M., *Late Roman Spain and Its Cities*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2004.
- Leclercq H., *Mariage*, [w:] F. Cabrol, H. Leclercq (red.), *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, vol. 10.2, Letouzey et Ané, Paris 1932.
- Lehmann H., Heinrich D., *Deutsches Familienrecht*, De Gruyter, Berlin 1967⁴.
- Levy E., *West Roman Vulgar Law. The Law of Property*, American Philosophical Society, Philadelphia 1951.
- Liebs D., *Codex Theodosianus*, [w:] A. Cordes [et al.] (red.), *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, Erich Schmidt Verlag, Berlin 2008², Bd., <https://freidok.uni-freiburg.de/data/12134>.
- Liebs D., *La diffusione del Teodosiano in Italia, Africa, Gallia e Spagna*, [w:] G. Basanelli Sommariva, S. Tarozzi, P. Biavaschi (red.), *Ravenna Capitale. Codice Teodosiano e tradizioni giuridiche in Occidente. La terra, strumento di arricchimento e sopravvivenza*, Maggioli editore, Santarcangelo di Romagna 2016, <https://www.ravenna-capitale.it/home/associazione-ravenna-capitale/12-pubblicazioni/48-codice-teodosiano-terra.html>.
- Lozano Corbi E. A., *Las donaciones nupciales en el derecho romano*, „RIDA” 1995, nr 42.
- McKay A. G., *Houses, Villas, and Palaces in the Roman World*, Cornell University Press, Ithaca–New York 1975.
- Mateos Cruz P., *De capital de la diócesis Hispaniarum a sede temporal de la monarquía sueva. La transformación del urbanismo en Augusta Emerita durante los ss. IV y V*, [w:] I. Sánchez Ramos, P. Mateos Cruz (red.), *Territorio, topografía y arquitectura*

- de poder durante la Antigüedad Tardía*, Instituto de Arqueología de Mérida, Mérida 2018.
- Megalommati N., *Women and Family Law in Byzantium. Some Notes*, „Historical Reflections/Réflexions Historiques” 2018, nr 44.
- Meléndez J.B., Campos Carrasco J.M., *El mundo tardoantiguo al occidente del conventus’ Hispalensis. La transformación y ruptura del modelo clásico*, [w:] D. Vaquerizo, J.A. Garriguet Mata, A.L. Muñoz (red.), *Ciudad y territorio: transformaciones materiales e ideológicas entre la época clásica y el Altomedioevo*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba, Córdoba 2014.
- Menochius J., *De praesumptionibus, conjecturis, signis & indiciiis commentaria*, Apud Io. Dominicum Tarinum, Taurinum 1594, vol. 1.
- Meyendorff J., *Marriage. An Orthodox Perspective*, St. Vladimir’s Seminary Press, Crestwood–New York 2000⁴.
- Mijancos Gurruchaga L., *Desarrollo filosófico-jurídico del camino hacia la igualdad entre la mujer y el hombre (S. I-XVIII)*, Tomo I. *Un análisis de la época Prerromana a la época Moderna*, Instituto de Estudios de Género, Universidad Carlos III de Madrid, Madrid 2016.
- Monnickendam Y., *The kiss and the earnest: Early Roman influences on syriac matrimonial law*, „Le Muséon” 2012, nr 125(3–4).
- Moreau P., *Osculum, Basium, Savium*, „Revue de Philologie” 1978, nr 52.
- Mundhenke H., *Gruppen, Christian Ulrich*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, Duncker & Humblot, vol. 7, Berlin 1966. [Online-Version] <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118698621.html#ndbcontent>.
- Nathan G., *The Family in Late Antiquity. The Rise of Christianity and the Endurance of Tradition*, Routledge, London–New York 2000.
- Osuna B. M., García C. O., *‘Pretium pudicitiae’ y donación nupcial*, „Estudios Histórico-Jurídicos” 2004, nr 26.
- Pałubicki W., Iluk J., *Małżeństwo i rodzina w dawnym judaizmie i starożytnym chrześcijaństwie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1995.
- Penn M. P., *Kissing Christians: Ritual and Community in the Late Ancient Church*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2005.
- Perella N. J., *The Kiss Sacred and Profane. An Interpretative History of Kiss Symbolism and Related Religio-Erotic Themes*, University of California Press, Berkeley 1969.
- Pharr M. B., *The Kiss in Roman Law*, „CJ” 1947, nr 42(7).
- Pietrini S., *Il diritto delle Interpretationes alle costituzioni 1, 2, e 7 del titolo de legitimis hereditatibus del libro V del Teodosiano*, [w:] G. Bassanelli Sommariva, S. Tarozzi, P. Biavaschi (red.), *Ravenna Capitale. Codice Teodosiano e tradizioni giuridiche in Occidente. La terra, strumento di arricchimento e sopravvivenza*, Maggioli editore, Santarcangelo di Romagna 2016, <https://www.ravenna-capitale.it/home/associazioni-one-ravenna-capitale/12-pubblicazioni/48-codice-teodosiano-terra.html>.
- Reynolds Ph. L., *Marriage in the Western Church. The Christianization of Marriage During the Patristic and Early Medieval Periods*, Brill, Leiden 1994.
- Reynolds Ph. L., *How Marriage Became One of the Sacraments. The Sacramental Theology of Marriage from its Medieval Origins to the Council of Trent*, Cambridge University Press, Cambridge 2016.
- Rodríguez Martín J.-D., *A Handbook for Alaric’s codification*, „RIDA” 1999, nr 46.
- Rosenberg M., *Signs of Virginity. Testing Virgins and Making Men in Late Antiquity*, Oxford University Press, Oxford 2018.

- Schmidlin B, Dufour A. (red.), *Jacques Godefroy (1587–1652) et l’humanisme juridique à Geneve. Actes du colloque Jacques Godefroy*, Helbing et Lichtenhahn, Bâle et Francfort-sur-le-Main, 1991.
- Seeck, O., *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 N.Chr. Vorarbeit zu einer Prosopographie der Christlichen Kaiserzeit*, Minerva, Frankfurt am Main 1964.
- Talbot A.-M. M., *Woman*, [w:] G. Cavallo (red.), *The Byzantines*, [tłum.] Th. Dunlop, T.L. Fagan, Ch. Lambert, University of Chicago Press, Chicago–London 2000.
- Tamassia N., ‘*Osculum interveniens*’: *contributo all storia dei riti nuziali*, [w:] idem, *Scritti di storia giuridica*, vol. 3, Cedam, Padova 1969.
- Torrent A., *La recepción del derecho justinianeo en España en la Baja Edad (siglos XII–XV). Un capítulo en la historia del derecho europeo*, „Revista Internacional de Derecho Romano” 2013, nr 10.
- Vandendriessche S., *Possessio und Dominium im postklassischen römischen Recht. Eine Überprüfung von Levy’s Vulgarrechtstheorie anhand der Quellen des Codex Theodosianus und der Posttheodosianischen Novellen*, Kovač, Hamburg 2006.
- Vigneron R., Gerken J.-F., *The Emancipation of Women in Ancient Rome*, „RIDA” 2000, nr 47.
- Wiewiorowski J., ‘*Vicarius Thraciarum*’ *come costruttore*, „Studia Prawnoustrojowe” 2010, nr 12.
- Wiewiorowski J., *Los primeros administradores de la diócesis de España*, [w:] S. Rucinski, C. Balbuza, Ch. Królczyk (red.), *Studia Lesco Mrozewicz ab amicis et discipulis dedicata*, Instytut Historii UAM, Poznań 2011.
- Wiewiorowski J., *Imperial Authority as Exemplified by Enactments Related to the Judiciary in the Late Roman Diocese of Hispania*, [w:] K. Ilski, K. Marchlewicz (red.), *Authority in the Past and Present*, Instytut Historii UAM, Poznań 2013.
- Wiewiorowski J., *Porywanie kobiet jako zjawisko społeczne w późnym antyku. Moralność i prawo*, [w:] J. Baszkiewicz, K. Ilski (red.), *Homo, qui sentit. Ból i przyjemność w średniowiecznej kulturze Wschodu i Zachodu*, Instytut Historii UAM, Poznań 2013.
- Wiewiorowski J., *Małżeństwo przez porwanie w antyku. Ustawa Konstancyjna I (CTh. 9.14.1) w świetle psychologii ewolucyjnej*, [w:] Z. Kalinowski, D. Próchniak (red.), *Bitwa przy moście Mulwijskim. Konsekwencje*, Wyd. PTPN, Poznań 2014.
- Wiewiorowski J., *The Judiciary of Diocesan Vicars in the Later Roman Empire*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2015.
- Wiewiorowski J., *Regulacja przeciwko naruszeniu praw dziewczyny przez jej opiekuna – obrona wolności wyboru męża czy odrębny typ zbrodni?*, „U schyłku starożytności – Studia źródłoznawcze” 2016, nr 15.
- Wiewiorowski J., *Premie prawnicze w zwierciadle ewolucji* [w:] J. Polowczyk, H. Witczak, M. Błaszak (red.), *Podejście ewolucyjne w naukach społecznych*, CeDeWu, Warszawa 2018.
- Winiarz A., *Polskie prawo majątkowe-mażeńskie w wiekach średnich*, PAU, Kraków 1898.
- Włodarski R., *What’s in a Kiss? The Effect of Romantic Kissing on Mate Desirability*, „Evolutionary Psychology” 2014, nr 12.
- Włodarski R., Dunbar R., *Examining the Possible Functions of Kissing in Romantic Relationships*, „Archive of Sexual Behavior” 2013, nr 42(8).
- Zepos P. J., *Survivances byzantines dans le droit des coutumes*, „Balcan Studies” 1980, nr 21.

Summary

Ritual kiss of a betrothed couple as the promise of the future marriage (C. Th. 3.5.6 = C. 5.3.16 – a. 335)

Key words: Constantine the Great; *constitutio principis*; C. Th. 3.5.6 = *Breviarium Alaricianum* 3.5.5 = C. 5.3.16; *Interpretatio ad C. Th. 3.5.6*; *osculum*; Evolutionary Psychology; Anthropology

The author analyzes the constitution of Constantine the Great from 335, addressed to the first vicar of Spain: *Tiberianus*. It is known from Theodosian Code from 438 (C. Th. 3.5.6), supplemented by *Interpretatio ad C. Th. 3.5.6* (both repeated by Breviary of Alaric from 506), and Justinian Code from 534 (C. 5.3.16). The act provided for the inheritance of property given by the husband-to-be to his betrothed. If they exchanged the kiss (*intervenians osculum*), half of the gifts was to fall to the betrothed remaining alive while the rest to any inheritors of the deceased. If *osculum* had not taken place, the entirety of the gift was to be returned to the giver or his inheritors. In turn, if the fiancée had given anything to her husband-to-be (which, as the preserved text underlines, was a rare occurrence), and any of the future spouses died before the nuptials, the entirety was to be returned to the fiancée, and in the event of her death, to her inheritors, regardless of whether *osculum* had taken place. The author discusses shortly the historical and sociological context of the enactment. The analysis exploits also the standpoints of Jacobus Gothofredus (1587–1652), the author of the only commentary of *Codex Theodosianus* and Christian Ulrich Grupen (1692–1767), whose work recapitulated the opinions of the early modern jurisprudence on C. Th. 3.5.6 = C. 5.3.16. The text takes advantage of evolutionary psychology and anthropology concerning the functions and universality of kissing in a romantic relationship either. In conclusion, the author deduces that the betrothal kiss in C. Th. 3.5.6 = C. 5.3.16 acquired juridical effect as the promise of future marriage.